

Нурманова Шынар

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік
университетінің докторанты
(Қазақстан, Түркістан қ.) e-mail: shynar.nurmanova@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0009-0006-8879-7078>

МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВТЫҢ ТҮРІКШІЛДІК КОНЦЕПЦИЯСЫНЫҢ ТАРИХИ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӨЗЕГІ

Аңдатпа.

Бұл ғылыми мақалада XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының рухани ізденістеріндегі ерекше бағыт – М.Жұмабаевтың өлеңдері арқылы түрікшілдік концепциясы тарихи-психологиялық, зерттеу тәсілдерімен қарастырылады. Зерттеу барысында ақынның түрікшілдік идеясының қалыптасуына ықпал еткен саяси, мәдени, әлеуметтік жағдайлар жіктеліп, тарихи идеологиялық ерекшеліктері анықталады. Мағжан шығармашылығында түркі халықтарының тарихи тамырластығы, рухани тұтастығы мен мәдени бірлігі идеяларының көрініс табуы, олардың ұлттық сана, тарихи жады мен азаттық идеясын нығайтудағы рөлі нақты талданады. Мақалада тарихи психологияның негізгі қағидаларына сүйене отырып, ақын тұлғасының рухани әлемі мен шығармашылық ой-өрісі тарихи әлеуметтік контекст негізінде талданады. М.Жұмабаевтың түрікшілдік концепциясы қазақ халқының жадын, рухани бірлігін және ұлттық психологиясын бейнелейтін, тұтас түркі өркениетінің идеялық-танымдық өзегін құрайтын тарихи-философиялық құбылыс ретінде қарастырылады. М.Жұмабаев поэзиясындағы түрікшілдік тұтастық идеясы тек этникалық бірлікті ғана емес, сонымен бірге өркениеттік және мәдени үндестікті бейнелейтін тарихи-психологиялық тұжырым негізінде талданды. Ақын мұрасындағы түрікшілдік ұстанымдары тарихи-психологиялық тұрғыдан талдау қазіргі түркі халықтарының ұлттық бірлігін, рухани тұтасығын, мәдени жандануын, идеялық сабақтастығын айқындап, ғылыми деңгейде пайымдауға жол ашты.

Кілт сөздер: Мағжан Жұмабаев, түрікшілдік идеясы, ұлтшылдық, поэзиясы, тарих психологиясы, ұлттық сана, рухани болмыс, ұлттық бірлік.

Нурманова Шынар

Докторант Международного казахско-турецкого
университета имени Ходжи Ахмета Яссави
(Туркестан, Казахстан) e-mail: shynar.nurmanova@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0009-0006-8879-7078>

ИСТОРИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ЯДРО КОНЦЕПЦИИ ТЮРКИЗМА МАҒЖАНА ДЖУМАБАЕВА

Аннотация.

В данной научной статье рассматривается понятие тюркизма – особое направление в духовных поисках казахской интеллигенции начала XX века – через поэмы М. Жумабаева с использованием историко-психологических методов исследования. В ходе исследования классифицируются политические, культурные и социальные условия, способствовавшие формированию идеи тюркизма поэта, выявляются историко-идеологические особенности. Наглядно анализируется отражение в творчестве Мағжана идей исторических корней, духовной целостности и культурного единства тюркских народов, их роль в укреплении идеи национального самосознания, исторической памяти и свободы. В статье анализируется духовный мир и творческое мышление личности поэта на основе историко-социального

контекста, опираясь на основные принципы исторической психологии. Концепция тюркизма М. Жумабаева рассматривается как историко-философский феномен, отражающий память, духовное единство и национальную психологию казахского народа и образующий идейно-когнитивный стержень всей тюркской цивилизации. Идея тюркского единства в поэзии М. Жумабаева проанализирована на основе историко-психологической концепции, отражающей не только этническое единство, но и цивилизационно-культурную гармонию. Анализ принципов тюркского единства в наследии поэта с историко-психологической точки зрения раскрыл национальное единство, духовное единство, культурное возрождение и идеологическую преемственность современных тюркских народов и проложил путь к их научному анализу.

Ключевые слова: Магжан Жумабаев, идея тюркизма, национализм, поэзия, психология истории, национальное сознание, духовная сущность, национальное единство.

Nurmanova Sh.

Doctoral student at the International Kazakh-Turkish
University named after Khoja Akhmet Yassawi
(Turkistan, Kazakhstan) e-mail: shynar.nurmanova@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0009-0006-8879-7078>

THE HISTORICAL-PSYCHOLOGICAL CORE OF MAGZHAN DZHUMABAYEV'S CONCEPT OF TURKISHISM

Abstract.

This scientific article examines the concept of Turkism, a special direction in the spiritual quest of Kazakh intellectuals of the early 20th century, through the poems of M. Zhumabayev, using historical and psychological research methods. During the study, the political, cultural, and social conditions that contributed to the formation of the poet's idea of Turkism are classified, and historical and ideological features are identified. The reflection of the ideas of historical roots, spiritual integrity, and cultural unity of the Turkic peoples in Magzhan's work, their role in strengthening the idea of national consciousness, historical memory, and freedom, is clearly analyzed. The article analyzes the spiritual world and creative thinking of the poet's personality on the basis of the historical and social context, based on the basic principles of historical psychology. M. Zhumabayev's concept of Turkism is considered as a historical and philosophical phenomenon that reflects the memory, spiritual unity, and national psychology of the Kazakh people and forms the ideological and cognitive core of the entire Turkic civilization. The idea of Turkic unity in the poetry of M. Zhumabayev was analyzed on the basis of a historical-psychological concept that reflects not only ethnic unity, but also civilizational and cultural harmony. The analysis of the principles of Turkic unity in the poet's heritage from a historical-psychological perspective revealed the national unity, spiritual unity, cultural revival, and ideological continuity of the modern Turkic peoples and paved the way for their scientific analysis.

Keywords: Magzhan Zhumabayev, the idea of Turkism, nationalism, poetry, psychology of history, national consciousness, spiritual essence, national unity.

Nurmanova Sh.

Hoca Ahmet Yesevi'nin adını taşıyan Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi'nde
doktora öğrencisi
(Kazakistan, Türkistan) e-mail: shynar.nurmanova@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0009-0006-8879-7078>

MAGZHAN DZHUMABAYEV'İN TÜRKÇÜLÜK ANLAYIŞININ TARİHSEL-PSİKOLOJİK ÖZÜ

Özet.

Bu bilimsel makale, 20. yüzyıl başlarında Kazak aydınlarının manevi arayışlarında özel bir yön olan Türkçülük kavramını, M. Jumabayev'in şiirleri aracılığıyla tarihsel ve psikolojik araştırma yöntemleri kullanarak incelemektedir. Çalışma sırasında, şairin Türkçülük fikrinin oluşumuna katkıda bulunan siyasi, kültürel ve sosyal koşullar sınıflandırılmakta ve tarihsel ve ideolojik özellikler belirlenmektedir. Magzhan'ın eserinde Türk halklarının tarihi kökleri, manevi bütünlüğü ve kültürel birliği fikirlerinin yansıması, ulusal bilinç, tarihsel hafıza ve özgürlük fikrini güçlendirmedeki rolü açık bir şekilde analiz edilmektedir. Makale, şairin kişiliğinin manevi dünyasını ve yaratıcı düşüncesini, tarihsel ve toplumsal bağlam temelinde, tarihsel psikolojinin temel ilkelerine dayanarak analiz etmektedir. M. Jumabayev'in Türkçülük kavramı, Kazak halkının hafızasını, manevi birliğini ve ulusal psikolojisini yansıtan ve tüm Türk medeniyetinin ideolojik ve bilişsel özünü oluşturan tarihsel ve felsefi bir olgu olarak kabul edilmektedir. M. Jumabayev'in şiirlerindeki Türk birliği fikri, yalnızca etnik birliği değil, aynı zamanda medeniyet ve kültürel uyumu da yansıtan tarihsel-psikolojik bir kavram temelinde analiz edilmiştir. Şairin mirasındaki Türk birliği ilkelerinin tarihsel-psikolojik bir bakış açısıyla analizi, çağdaş Türk halklarının milli birliğini, manevi bütünlüğünü, kültürel canlanışını ve ideolojik sürekliliğini ortaya koymuş ve bunların bilimsel analizinin önünü açmıştır.

Anahtar kelimeler: Magzhan Cumabayev, Türkçülük düşüncesi, milliyetçilik, şiir, tarih psikolojisi, milli şuur, manevi öz, milli birlik.

Кіріспе. Алаш тарихын зерттеген ғалымдардың деректеріне сүйенетін болсақ, Мағжан Жұмабаев ақтау үдерісі біраз уақытқа созылды. Ақынның шығармашылық мұрасына қайта баға беру кезінде зерттеушілер амалсыздан «ол ұлттық мазмұнда жазған жоқ», «дін тақырыбын қозғамаған», «түрік идеясын жырламаған» деген сақтықпен айтылған пікірлер айтуға мәжбүр болған, себебі басқаша қорғау мүмкін болмады. Былайша айтқанда, Мағжанды тек осы жолмен ғана қорғау мүмкін еді. Ал, бүгінде тәуелсіздіктің отыз жылы артта қалған тұста, ақын мұрасын жаңаша көзқараспен қарап, жан-жақты зерттеу арқылы тарихи әділдікті қалпына келтіру қажет. Мағжанның поэзия әлемін терең тану, оның өлеңдерінің тақырыптық өзегін нақтылау арқылы ұлттық, түрікшілік бағыттағы шығармаларын талдау бұл мақалада өзіндік ғылыми маңызға ие болады. **Өзектілігі.** Мағжан Жұмабаевтың түрікшілдік идеялары түркі халықтарының ортақ тарихи тамырларын, мәдени және рухани біртұтастығын сақтай отырып, қазақ халқының ұлттық өзіндік санасын қалыптастыруға бет алған. Осы тұстан алғанда, ақынның түрікшілдік көзқарасын зерттеу қазіргі ұлттық идеология мен рухани бірлікті түсінудің маңызы болып табылады. Ақынның түрікшілдік концепциясын тарихи және психологиялық тұрғыдан зерделеу қазіргі түркі интеграциясының рухани және идеялық негіздерін ғылыми тұрғыдан пайымдауға жол ашады. Ақын түркі халықтарының мінез-құлқын, дүниетанымын, рухын және ерлік бейнесін терең психологиялық деңгейде суреттей келе, олардың ішкі рухани байланысын ашып көрсетеді. Осыған байланысты бұл бағыттағы ғылыми ізденістер жаңа теориялық және методологиялық жағына алғанда өзекті сипатқа ие бола алады.

Мақсаты мен міндеті. Мақаланың басты мақсаты М.Жұмабаевтың түрікшілдік идеясын қалыптастырған тарихи жағдайлар мен әлеуметтік-саяси алғышарттарын анықтау болып табылады. Осы мақсатқа сай төмендегідей міндеттер алға қойылды: М.Жұмабаев шығармаларындағы түркілік бірлік, рухани тұтастық және ұлттық еркіндік идеяларының көрінісін талдау, Мағжанның түрікшілдік көзқарастарының психологиялық қырларын, яғни ұлттық мінез, рух, ерлік және бірлік ұғымдарының көркем бейнеленуін айқындау.

Нәтижелер. Зерттеу барысында Мағжан Жұмабаевтың түрікшілдік идеяларының қалыптасуына сол дәуірдің әлеуметтік-саяси жағдайлары мен Алаш қозғалысы өкілдерінің ықпалы болғаны анықталды. Ақын шығармаларындағы түркілік идеялар оның жеке тұлғалық психологиясымен, дүниетанымымен және ұлттық мінезді бейнелеу шеберлігімен тығыз сабақтастықта екені дәлелденді.

Жалпы, зерттеу нәтижесінде Мағжан Жұмабаевтың түрікшілдік концепциясы түркі халықтарының тарихи жады мен рухани бірлігін бейнелейтін, қазіргі түркі әлемінің идеялық-мәдени дамуын және генозисін түсінуге негіз болатын маңызды тарихи-психологиялық феномен ретінде көрсетілді.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің деректік негізін ғылыми мақалалар, М.Жұмабаев туралы зерттеу еңбектері, жинақтар, естеліктер, өлеңдер жинағы құрайды. Кейінгі жылдары М.Жұмабаевтың түрікшілдік идеясы туралы зерттеулер, мақалалар жарық көруде. Мұндай жұмыстарда ақынның қызметі терең талданады, тың мәліметтер беріледі.

Ғылыми-зерттеуді жазу барысында тарихи психология ғылымының негізгі қағидалары мен әдістері негізге алынды. Сонымен қатар, зерттеу үдерісінде объективтілік пен жан-жақтылық және деректердің нақтылы сақталды деп айта аламыз. Жинақталған материалдарды талдау барысында аналитикалық тәсілдер қолданылып, құжаттық деректерді сипаттау, салыстыру, талдау әдістері пайдаланылды. Зерттеудің дереккөздік базасын ғылыми мақалалар, зерттеу еңбектері, құжаттар жинақтары, естеліктер, өлеңдер жинағы құрады.

Талқылау мен нәтижелер. Түрікшілдік концепциясына байланысты 2002 жылы жарық көрген С.Шілдебайдың «Түрікшілдік және Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс» монографиясында XX ғасырдың басындағы қазақ және жалпы түркі халықтарының ұлт-азаттық қозғалыстары мен түрікшілдік идеясының өзара байланысын кешенді түрде талдайтын ғылыми еңбек деп айтуға болады. Зерттеу барысында түрікшілдік идеологиясының Қазақстан аумағындағы қалыптасу жолдарын, оның саяси және рухани ықпалын нақты тарихи деректер ретінде зерделей келе, Алаш қайраткерлерінің соның ішіндегі Мағжан Жұмабаев, Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейхановтың көзқарастарын салыстыра отырып, құнды мәліметтер келтірген [1]. Ғалым түрікшілдікті ұлттың өзіндік санасын, тілін, мәдениетін және рухани тұтастығын сақтауға бет алған идеялық ағым ретінде қарастырған. Сонымен бірге еңбекте түрікшілдік пен ұлтшылдықтың ара-жігі бөліп, олардың саяси және мәдени маңыздылығын ғылыми тұрғыдан ашып көрсеткен. Бұл зерттеу еңбегі түрікшілдіктің Қазақстандағы тарихи эволюциясын, оның ұлттық идеямен сабақтастығын айқындай келе, қазіргі түркі интеграциясы мәселелерін түсінуге аса құнды дереккөз бола алады.

Ы. Ожайұлының «Мағжан еңбектеріндегі түрікшілдік идеясы» атты ғылыми мақаласында балалық шағын туған жерінде өткізгені, кейін Уфа қаласына барып, «Ғалия» атты татар медреседе білім алғаны, ақынның терең білім мен рухани дүниетанымын қалыптастыруға осы оқу орны ерекше әсер еткені туралы деректер келтірілген. Сонымен қатар, «Ғалия» медресесінде Мысыр мен Стамбулда білім алған жоғары дәрежелі татар зиялылары сабақ бергені және ислам тәрбиесін берік ұстанған, түрікшілдік пен мұсылмандық рухы күшті бұл ұстаздар өз шәкірттеріне де сол бағытта тәрбиелегені туралы мағлұматтар алуға болады [2].

Тарих психологиясы ғылыми бағытта тарихи тұлғалардың мінез-құлқы мен іс-әрекетін, өмір сүрген дәуірінің әлеуметтік жағдайын, жеке адамның психологиялық болмысын, тарихи жағдайлармен және қоғамдық сана деңгейімен өзара байланыстыра, тарихи тұлғалардың шешім қабылдау ерекшеліктері мен дүниетанымын олардың өмір сүрген кезеңіндегі саяси және рухани факторлардың ықпалымен түсіндіреді. М.Жұмабаевтың 1922 жылы жарық көрген «Педагогика» еңбегі осы тарихи психологиямен тікелей байланысты. Ол еңбек – қазақ баласының жан-жақты дамып, өнегелі азамат болып қалыптасуына арналған аса құнды ғылыми мәліметтер берілген. Біз бұл еңбекті қарастыру барысында адамның дүниеге келген сәтінен бастап төрт түрлі тәрбиені қатар алу қажеттігін айрықша атап өткен [3].

Біріншісі – дене тәрбиесі. Жаңа туған сәбидің әлсіз, «қызыл шақа» күйінен шығып, шымыр да қайратты азаматқа айналуы үшін қимыл-қозғалыстың, денсаулық пен күштің маңызы зор екенін аатап өтеді.

Екіншісі – ақыл тәрбиесі, яғни білім мен ой-сананы дамыту.

Үшіншісі – сұлулық тәрбиесі, ол адамның көркемдік талғамын, өнерге, әсемдікке құштарлығын қалыптастырады.

Төртіншісі – құлық тәрбиесі, яғни мінез-құлық пен сана-сезімге бағытталған тәрбие екеін көрсеткен.

Мағжанның пайымдауы бойынша, егер бала осы төрт саланы тең игерсе, ол толыққанды, кемел тұлға болып өседі.

3. Кәрімханның «Мағжан – ер түріктің тарихи тұлғасы» атты ғылыми мақаласында Мағжан Жұмабаев жас кезінен білім мен өнерге ден қойған, Алаш қайраткерлерімен бірге мектеп бағдарламаларын құрастыруға, қажетті оқулықтарды дайындауға және оларды оқытудың тиімді әдістерін жасауға белсене араласқаны туралы деректермен хабардар етеді. Сол кездегі алаш қозғалысының басты әрі нақты мақсаты халықты ағарту еді. Бұл игі бастаманы ұлтты сауаттандырудың негізін қалап, нағыз жанқиярлықтың үлгісін көрсеткені баяндалады. Жалпы, ұлтты оятуға бағытталған барлық әрекеттер мен талпыныстар ағартушылықтың, білім мен ғылымның дамуына кең жол ашқаны туралы көптеген мәліметтер кездестіруге болады [4].

Осы мақаланың қарастыру барысында М. Жұмабаевтың түркішілдік идеялары ХХ ғасырдың басында – Ресей империясы күйреп, Түркі халықтары үшін ұлттық ояну дәуірі басталған уақытта қалыптасқанын аңғаруға болады. Ұлтшылдық, түркішілдік және исламшылдық идеяларын алған тартқан «Ғалия» медресесі өз дәуірінде қазақ, татар, башқұрт жастарының бойына ұлттық рух пен азаттық сезімін сіңірді. Бұл оқу орны Ресей үстемдігі астындағы түркі халықтарының санасын оятып, патшалық биліктің отаршыл саясатына қарсы тұруға үндеді. Осындай серпіліс пен рухани жаңғыру халықтың шынайы өмірлік жағдайларынан туындаған еді. Патшалық Ресейдің қанаушылық пен қысымға негізделген саясаты елдің наразылығын күшейтті. Бұл саясат қазақ жерін бөлшектеп, оны Ресейден қоныс аударған мүжықтарға бөліп беруге, жергілікті халықтың тілін жойып, дәстүрінен айыруға бағытталды. Сонымен қатар, халықты орыстандыру үшін түрлі заңдар қабылданып, қазақтарды өз мәдениеті мен бірлігінен ажырату көзделді. Соның салдарынан қазақ халқының ынтымағы әлсіреп, ұлы орыс өктемдігіне тәуелді күйге түсті. Енді кейбіреулер жоғары билікке жағымпазданып, шен-шекпенге ұмтылып, бұрынғы қарсыластарының өздерін мадақтайтын дәрежеге жетті.

Тағы бір айта кететін жәйт, Мағжан негізінен отбасына, әкесіне, үлкенге құрметпен қарайтын, тапқа немесе топқа бөлінбеген дәстүрлі қазақ қоғамында дүниеге келіп, сол ортада тәрбиеленді. Сонымен қатар, ол татар медресесінде білім алып, түркішілдік пен исламшылдық рухында, кейін Ресейдің отарлық саясатының қысымын көріп, езгіге ұшыраған қазақ халқының ұлттық санасын оятқан дәуірдің перзенті болды. Сондай-ақ ол орыс зиялылары арасындағы ұлтшылдық идеялардың да бар екенін жақсы түсінді. Батыс пен Ресейдің көрнекті ақындары мен ойшылдарының шығармаларынан нәр алып, олардың идеялық мектептерін үйренді. Осыншама айтылған тарихи әсерлердің нәтижесінде Мағжанның ұлтшыл, түркішіл, рухы биік әрі санасы сергек ақын болып қалыптасуы заңды жағдай еді. Бұл кезеңде Мағжан орыс және Батыс әдебиетімен танысып, Шекспир, Гейне, Гете, Байрон, Пушкин, Фет, Бальмонт сияқты ақын-жазушылардың еңбектерін оқып, олардың идеалистік көзқарастарынан әсер алды [4].

Мағжан туралы мақала жазған Ы. Ожайұлы М. Жұмабаев ұлтшылдық пен түркішілдік идеяларын арқау еткен өлеңдерін «Ғалия» медресесінде оқып жүрген кезінде жаза бастағанын, ақынның «Туған жерім – Сасықкөл» атты шығармасында ол патшалық Ресейдің отаршылдық саясатына деген қарсылығын ашық білдіргенін, ал «Анама», «Жазды күні», «Жауынгердің жыры», «Орал», «Орал тауы», «Алыстағы бауырыма» сияқты туындылары оның бойындағы ұлттық сезім мен отансүйгіш рухтың қалыптаса бастағанын көрсетеді.

Ұлтшылдық сезім әдетте ең әуелі отбасынан бастау алып, кейін туған жер мен ауыл арқылы қалыптасып, дамиды. Туған жерін сүймеген адам отанын да шынайы сүйе алмайды. Мағжанның да ұлтқа деген сүйіспеншілігі осы жақын ортасынан басталып, уақыт өте келе тереңдеп, күшейе түсті. Алғашқы кезде оның ұлтшылдық сезімі толық қалыптаспаған еді, себебі ол сол дәуірдегі ұлтшыл замандастарына еліктеп, солардың әсерімен бұл сезімді бойына сіңірді. 1919 жылдарға дейін ақынның бұл тақырыптағы шығармалары көп

кездеспейді. Алайда Колчак дәуірінің ауыр кезеңі мен кеңес билігінің ұлтшылдықты шектеуі Мағжанның бұрын басылып қалған түрікшілдік сезімін қайта оятты. Сол кезеңде ол ұлт мүддесін түркі дүниесінің ортақ туының астына біріктіруді дұрыс жол деп санады. Ұлттық шеңбердің тарылғанын сезген ақын түркі халықтарының мәңгілік бауырластығы мен бірлігін қалыптастыруды мақсат етті [2].

Енді осы Мағжан Жұмабаевтың шығармаларындағы ұлтшылдық рух нақты көрініс тапқан туындылардың бірі – «Сүйемін» өлеңі қарастырсақ, онда ақын былай дейді:

*Ұйқы басқан қабағын,
Бастыра киген тымағын,
Жалқаулықты жар көрген,
Жүрген ескі заңымен,
Алдындағы малымен,
Бірге жусап, бірге өрген.
Алаш деген елім бар,
Неге екенін білмеймін –
Сол елімді сүйемін деп жырлаған [5].*

Біз бұл өлең жолдарында ақын өз халқының бойындағы жақсы да, жаман да қасиеттерін жасырмай суреттейді. Жастыққа беріліп, жалқаулық пен ескі көзқарастан арыла алмай жүрген елінің кемшілігін көре тұра, оны шексіз сүйетінін айтады. Мағжанның бұл махаббаты шартсыз – ол елін жетістігі үшін емес, өз болмысы үшін сүйеді. Сондай-ақ ақын кең Сарыарқаны, «сағымы ойнап, бораны ұлыған» туған даласын да неге сүйетінін өзі түсіндіре алмайды. Бірақ бұл – туған жерге деген ішкі, терең сезімнің көрінісі. Себебі ұлтыңның топырағын, ауасын, суын, табиғатын – оның кемшіліктерімен қоса сүйе білу үшін үлкен жүрек пен нағыз отаншыл рух қажет.

Мағжан шығармашылығында түрік бірлігі мен түрік идеясы ерекше орын алады. Ақынның көзқарасы бойынша, «Қазақ халқының бақытқа жетуінің жалғыз жолы – ұлттық тәуелсіздік», ал бұл азаттыққа қол жеткізу үшін ол өз халқының тарихын, тағдырын және ерлікке толы өткен өмірін түркі дүниесімен сабақтастыра жырлаған.

Н. Халыкова, С. Тұрдалиева, Н. Ырсымбетовалар Мағжан поэзиясында түрікшілдік тақырыбының басты себебі – ұлттың азаттығы мен теңдігі үшін күрес идеясы еді, ақынның бұл бағыттағы жырлары ең алдымен отарлық езгіге қарсы наразылықтың, ұлттық сананы ояту мен тәуелсіздікке ұмтылыстың көрінісі деп бағалайды.

1920 жылдары түрік халқының жас көшбасшысы, Чанақкала шайқасында ерлігімен танылған Мұстафа Кемал Ататүрік бастаған ұлт-азаттық қозғалысты Мағжан Жұмабаев зор құрметпен жырлады. Ақынның бұл ілтипаты - түрік бауырларына қазақ халқы атынан жолданған рухани сәлем іспетті көрінді. Ол осы тақырыптағы ойларын «Алыстағы бауырыма» атты өлеңінде бейнелеп көрсетеді:

*...Алыста ауыр азап шеккен, бауырым,
Қуарған бәйшешектей кепкен, бауырым.
Қамаған қалың жаудың ортасында,
Көл қылып көздің жасын төккен, бауырым...
...Шарқ ұрып ерікке ұмтылған түрік жаны,
Шынымен, ауырды ма, бітіп халі...
От сөніп, жүректегі құрыды ма,
Қайнаған тамырдағы ата қаны...
...Бауырым! Сен о жақта, мен бұ жақта,
Қайғыдан қан жұтамыз. Біздің атқа
Лайық па құл боп тұру? Жүр кетелік,
Алтайға, ата мирас алтын таққа... [6].*

Біз бұл өлең жолдарда ақын түркі халықтарын рухани бірігуге, азаттық үшін бірлесіп күресуге шақырады. Ол түрік халқының азап шегіп отырған тағдырына алаңдап, қолдан келер көмек таба алмай күйінеді.

Сол кезеңде «түрік» атауы қазақ зиялыларының да жүрегіне ерекше жылулық ұялататын. Мағжанның «Алыстағы бауырыма» атты өлеңіндегі «Шарқ ұрып, ерікке ұмтылған түрік жаны» деген жолдары Түркиядағы ұлт-азаттық қозғалысқа арналғаны анық байқалады. Ақын шығармасын «Кел, кетелік, Алтайға, ата мирас, алтын таққа!» деген жалынды үндеумен түйіндейді. Бұл жолдар Мағжанның түбі бір түркі халықтарына деген сүйіспеншілігін, олардың бірлігі мен тәуелсіздігіне деген сенімін білдіреді. Демек, бұл өлең ақынның бауырлас түркі жұртын қолдау ниетінен туған рухани үндеу болып табылады.

Келесі туған жеріне байланысты жазылған «Туған жерім – Сасықкөл» өлеңін айтуға болады.

...Түрлі құс әуез қосып, шулаған көл,
Шуақта балықтарың тулаған көл.
Сапырып сары қымыз ертеңді-кеш,
Басында кеңес құрып, дулаған көл... [7].

Ақынның бұл туындысы 9 шумақтан, 45 тармақтан тұрады. Өлеңнің алғашқы шумағында Мағжан көлдің бейнесін айшықтап, оның ақ көбігін саф күміске балайды. «Сасықкөл» атауы да халықтың ырымшылдық қасиетіне байланысты туған: қазақтар жақсы көрген, қасиетті санаған нәрсеге тіл-көз тимесін деген ниетпен әдейі оғаштау ат қояды.

Өлеңде символдық бейнелер кеңінен қолданылған. Қазақ халқы ежелден тазалық пен пәктікті жоғары бағалаған. Мағжан да осы қасиетті бейнелеу үшін көлдің ақ көбігін күміске теңеп, үйлерді «ақбоз киіз үйлер» деп суреттейді. Ауыл адамдарының өзара сыйластығы мен мейірімі де осы тазалықтың нышаны ретінде көрінеді. Су - тазалықтың символы, ал көл - сол қасиеттің көрінісі екенін ашық бейнелеген.

Өлеңді талдау нәтижесінде ақынның туған жерге деген шынайы сүйіспеншілігі мен ұлттық рухы терең ашылады. Шығармада қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, өмір салты, табиғатқа деген іңкәрлігі айқын сезіледі. Сонымен қатар бұл өлең жас ұрпақты елін сүйуге, адамгершілікке, ұлттық сана мен рухты қадірлеуге тәрбиелейді.

Мағжан Жұмабаевтың түркі халықтарының тарихы мен болашағын жырлауға арналған «Түркістан» поэмасы туындысына тоқталсақ болады. Бұл поэмада ақын түркі әлемінің ежелгі мәдениетін, ұлы өркениеттерін, батырлық рухы мен тарихи тағдырын бейнелей отырып, түркі халықтарының бірлігі мен мәңгілік идеясын көтереді.

Шығармада Түркістан тек географиялық ұғым ретінде емес, түркі жұртының рухани орталығы, қасиетті мекені, барша түркі халықтарының бастау бұлағы ретінде суреттеледі. Мағжан осы арқылы ұлттың тарихи жадын оятып, өткеннің даңқын еске алып, болашаққа деген сенімді ұштайды.

Сондықтан «Түркістан» поэмасы – ақынның түрікшілдік идеясының шарықтау шегі, тарих пен рухтың тұтастығын паш еткен көркем әрі терең философиялық шығарма. Мағжан Жұмабаев «Түркістан» поэмасында былай дейді:

Түркістан – екі дүниенің есігі ғой,
Түркістан – ер түріктің бесігі ғой.
Тамаша Түркістандай жерде туған,
Түріктің тәңірі берген несібі ғой.

Ақынның бұл өлең жолдары Түркістанның тек тарихи мекен ғана емес, рухани мәні терең қасиетті орда екенін көрсетеді. Шынында да, Түркістан – Шығыс пен Батысты, фәни мен бақиды жалғап тұрған киелі қақпа іспетті. Бұл көзқарас – тек Мағжанның жеке тұжырымы емес, күллі түркі жұртының санасына терең сіңген ортақ ұғым. Ол бұл туындысында:

Ертеде Түркістанды Тұран дескен,
Тұранда ер түрігім туып-өскен.
Тұранның тағдыры бар толқымалы,

Басынан көп тамаша күндер кешкен, деп, Тұран жерін түркі жұртының ежелгі отаны, қасиетті бабалар мекені ретінде тарихи дәлдікпен сипаттайды.

Тұранға жер жүзінде жер жеткен бе?

Түрікке адамзатта ел жеткен бе?

Кең ақыл, отты қайрат, жүйрік қиял,

Тұранның ерлеріне ер жеткен бе?! [8]. Бұл жолдарда Мағжан даңқты түрік

батырлары мен дана көсемдерінің қасиетін дәріптеу арқылы елдің намысын оятып, азаттық пен ұлттық рух идеясын алға тартады.

Осы себептен де Түркістан – түркі халқы үшін өткінші дүние мен мәңгілік өмірді жалғап тұрған қасиетті мекен, рухани орталық саналады.

Мағжанның шығармашылық мұрасын тақырыптық тұрғыдан жүйелесек, оның негізгі бағыттары – ұлт-азаттық идеясы, лирикалық және суреткерлік поэзия, оқу-ағарту мен білім мәселелері болса, осының барлығын біріктіріп тұрған ірі арна – түрікшілдік тақырыбы. Бұл туындылардың өзегінде еркіндікке ұмтылу, сүйіспеншілік, ізгілік, ағартушылық пен ұлтшылдық рух, сондай-ақ бауырлас халықтарға деген ілтипат пен мейірім сезімі жатыр.

А. Шалдарбекованың «М. Жұмабаев шығармашылығындағы тарихи және рухани сабақтастық мәселелері» ғылыми мақаласында М. Жұмабаев шығармашылығында анық байқалатын түрікшілдік идеясы ХХ ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының дүниетанымында Шығыс мәдениетінің терең ықпалын байқауға болады. Бұл құбылысты тарихи тұрғыдан заңды деп айтуға болады, себебі, бұл кезеңде түрлі мәдени бағыттар мен рухани білімдердің өзара жақындасуы мен үндесуі табиғи сипат алды. Қазақ мәдениетінің өзі де адамзат өркениетінің Шығыс бөлігіне тән ерекше мәдени-рухани жүйенің ажаырамас бір бөлігі екенін атап көрсеткен [9].

Шын мәнінде, Мағжан – ұлтшылдығымен қатар түрікшілдікті биік қойған, гуманист ақын. Ол тек өз халқын дәріптеп қана қоймай, қазақтың тағдырлас, тектес туыстас түркі халықтарының да бірлігі мен ортақ мұратын жырлады. Осы идеялар нәтижесінде ақынның «От», «Орал», «Түркістан», «Тұранның бір бауында», «Қазақ тілі», «Алыстағы бауырыма» сияқты түрікшіл рухтағы туындылары дүниеге келді.

Мағжан Жұмабаевтың шығармаларында түрікшілдік идеясының көрініс табуы ерте, яғни оның «Ғалия» медресесінде білім алған кезінен басталғанын Жүсіпбек Аймауытов пен Сәбит Мұқанов та атап өтеді. Бұл пікірді 1912 жылы жарық көрген «Шолпан» жинағына енген «Орал тауы» атты өлеңі нақты дәлелдейді. Кейінгі жылдары жазылған «Алыстағы бауырыма», «Жер жүзіне», «Қазақ тілі», «Түркістан», «Тұранның бір бауырында», «Орал» сияқты туындылары да осы бағыттың жалғасы болып табылады.

Жалпы, Мағжан Жұмабаевтың өмірі мен әдеби-қоғамдық қызметін үш кезеңге бөліп қарастырады. Бірінші кезеңі деп ақынның туғанынан бастап 1893-1910 жылға дейінгі кезеңді алады. Бұл кезеңге ақынның алғаш хат танып, білім алған қайнар көздері, алғашқы ой-өрісіне әсер еткен қоғамдық жағдайлар, алғашқы өлеңдерін жазуы, жазып қана қоймай, алғашқы өлеңдер жинағы «Шолпанның» жарық көруін жатқызады. Екінші кезең ретінде 1910-1924 жылдар аралығындағы кезең алынса, үшінші кезеңін әрі соңғы кезең деп атап, 1924-1938 жылдар аралығын қарастырады.

Мағжан Жұмабаевтың түрікшілдік концепциясы - тек саяси ұран емес, бұл мәдени бірлікке, ұлттық жаңғыруға, рухани тәуелсіздікке негізделген терең философиялық-тарихи және психологиялық тұжырым. Ол үшін түрікшілдік – түрік халықтарының рухани тұтастығы мен тарих алдындағы жауапкершілігі болатын. Мағжанның түрікшілдігі кеңестік билік тарапынан ұлтшылдық және пантуранизм деп танылып, репрессияға ұшырады. 1929 ж. тұтқындалып, түрмеге жабылды. 1938 ж. ату жазасына кесілді. 1958 ж. ақталды.

Зерттеу барысында Мағжан Жұмабаевтың түрікшілдік концепциясы оның дүниетанымдық және шығармашылық жүйесінің негізгі өзегін құрайтын күрделі тарихи-философиялық құбылыс екені айқындалды. Ақынның түрікшілдік идеялары ХХ ғасырдың басындағы қазақ және жалпы түркі халықтарының ұлт-азаттық қозғалыстарымен тығыз байланыста дамығаны дәлелденді. Мағжан өз шығармаларында түркі халықтарының ортақ тарихи тамырын, рухани бірлігін және мәдени сабақтастығын көркем әрі психологиялық тұрғыдан терең көрсеткен. Зерттеу нәтижесінде ақынның түрікшілдік көзқарасы саяси

идеологиядан гөрі ұлттық рухани тұтастықты, мәдени жаңғыруды және ұлттық сананы оятуды мақсат еткен идеялық жүйе ретінде анықталды. Мағжанның поэзиясындағы ұлттық рух, еркіндік, намыс және бірлік ұғымдары тарихи-психологиялық тұрғыдан талданып, олардың ұлт жадын сақтау мен болмысты жаңғыртудағы маңызы көрсетілді.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, Мағжан поэзиясының мазмұндық құрылымын терең талдау оның шығармаларындағы ұлттық және түрікшілдік көзқарастардың саяси ұстанымнан гөрі рухани тұтастықты, мәдени жаңғыруды және ұлттық сананы қалыптастыруды көздеген жүйе ретінде танылды. Мағжан Жұмабаев өз өмірінде ағартушылық пен ұлтшылдық ұстанымдарын қатар алып жүрді, оларды өзінің өмірлік мұратына айналдырды. Ал замандасы әрі қаламдас серігі Сайфи Құдаш «Ол неге сенбеді?» деген сұраққа «Бұның жалғыз себебі бар Мағжанның ұлтшыл көзқараста болғандығы» деп жауап берген. Сондықтан да Мағжанды тұла бойы тұтас ұлтшыл ақын деуге толық негіз бар. Қазақ тарихында Қазтуған, Махамбет, Ахмет Байтұрсынұлы мен Міржақып Дулатұлы сияқты ұлтшылдық рухтағы тұлғалардың шығармалары қатарын Мағжан поэзиясы лайықты түрде толықтырды. Әрине, оның шығармашылық әлемі кең әрі көп қырлы: махаббат пен сезім тереңдігін жырлаған нәзік лирикаларынан бастап, ерлік пен батырлықты дәріптеген поэмаларына дейін әр алуан тақырыпты қамтиды. Дегенмен, шын мәнінде, Мағжан - өз ұлтының сөзін сөйлеп, мұңын мұңдаған, жоғын жоқтаған нағыз халық ақыны.

М.Жұмабаев түрікшілдік ұстанымы өз дәуірінің саяси-мәдени жағдайымен ұштастырып, оны ұлттық болмысты сақтаудың және түркі халықтарының біртұтастығын рухани тұрғыдан нығайтудың құралы ретінде дамытты. Осы тұрғыдан алғанда, оның шығармаларындағы түрікшілдік идеясы ХХ ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының тарихи ой-санасымен үндес келетін, түркі өркениетінің мәдени-идеялық тұтастығын танытатын ғылыми-тарихи мәні бар тұжырым ретінде бағаланды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Шілдебай С. «Түрікшілдік және Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс». - Алматы: «Ғылым», 2002. - 214 б.
2. Ожайұлы Ы. Мағжан еңбектеріндегі түрікшілдік идеясы 01.05.2022 ж. // Қазақстан тарихы порталы <https://e-history.kz/kz/news/show/33582>
3. Жұмабаев М. Педагогика. - Алматы: 1922. -144 б.
4. Кәрімхан З. Мағжан – ер түріктің тарихи тұлғасы 26.04.2023 ж. // Қазақстан тарихы порталы <https://e-history.kz/kz/news/show/339137>
5. Жұмабаев, М. Көп томдық шығармалар жинағы / М. Жұмабаев. - Алматы: Жазушы, 2004. – Т.3. Аудармалар, ғылыми еңбек, мақалалар. -Алматы: Жазушы, 2003. - 232 б.
6. Халыкова Н.С., Тұрдалиева Р.С., Ырсымбетова Н. М.Жұмабаев өлеңдеріндегі тәңірлік және түрікшілдік тақырыбы <https://auezov.edu.kz/media/attachments/2022/03/24/40>
7. Елеуенов, Ш. Р. Мағжан. өмірі мен шығармашылығы / Ш. Р. Елеуенов . - Астана: Астана-полиграфия, 2008. - 392 б.
8. Жұмабаев М. Шығармалары (әдеби басылым). 1-том: Өлеңдер, дастандар / Құраст. Сәндібек Жұбаниязов. – Алматы: Жазушы, 2013. – 376 бет.
9. Шалдарбекова А.Б. М.Жұмабаев шығармашылығындағы тарихи және рухани сабақтастық мәселелері // ҚазҰУ Хабаршысы. - 2014.- № 1 (46). – 21-28 бб.

REFERENCES

1. Shil'debay S. «Tyurkizm i natsional'no-osvoboditel'noye dvizheniye v Kazakhstane». – Almaty: «Nauka», 2002. – 214 s.
2. Ozhayuly I. Ideya tyurkizma v tvorchestve Magzhana 01.05.2022 // Portal istorii Kazakhstana <https://e-history.kz/kz/news/show/33582>
3. Zhumabayev M. Pedagogika. – Almaty: 1922. – 144 s.
4. Karimkhan Z. Magzhan – istoricheskaya figura muzhchiny-tyurka 26.04.2023 // Portal istorii Kazakhstana <https://e-history.kz/kz/news/show/339137>

5. Zhumabayev, M. Mnogotomnoye sobraniye sochineniy / M. Zhumabayev. – Almaty: Pisatel', 2004. – T.3. Perevody, nauchnyye trudy, stat'i. – Almaty: Pisatel', 2003. – 232 s.
6. Khalykova N.S., Turdaliyeva R.S., Yrsymbetova N. Tema tengrianstva i tyurkizma v poezii M. Zhumabayeva <https://auezov.edu.kz/media/attachments/2022/03/24/40>
7. Yeleukenov, SH.R. Magzhan. Zhizn' i tvorchestvo / SH.R. Yeleukenov. – Astana: Astana-poligrafiya, 2008. – 392 s.
8. Zhumabayev M. Proizvedeniya (literaturnoye izdaniye). Tom 1: Poemy, eposy / Sostavitel' Sandibek Zhubaniyazov. – Almaty: Pisatel', 2013. – 376 s.
9. Şaldarbekova A.B. M. Zhumabayev şıgarmaşıılıǵındaǵı tarihi jane ruhani sabaktastik maseleleri // KazÜU Habarşisi. - 2014.- № 1 (46). – 21-28 66.